

Boeren in de 19e eeuw

Het gebruik van archiefmateriaal bij het reconstrueren van vroegere beheersvormen toegelicht aan de hand van een case-study in het veenweidegebied¹

LÉON SCHOUTEN

Een groot deel van de in Nederland voorkomende ecosystemen is ontstaan als gevolg van menselijk handelen in het verleden. Bij het huidige (natuur)beheer van deze ecosystemen is het zaak dit handelen min of meer te continueren. Het is echter opmerkelijk dat gedetailleerde kennis over het vroegere, oorspronkelijke beheer van deze gebieden nauwelijks bestaat. Hoe de boeren in bijvoorbeeld de 19e eeuw hun grond gebruikten, is nu in feite niet meer bekend. De vraag rees of deze vroegere beheersvormen gereconstrueerd konden worden aan de hand van archiefmateriaal. Deze vraag is voor een gebied in het veenweidegebied nader onderzocht.

Het belang van historisch onderzoek voor natuur- en milieubeheer wordt de laatste tijd meer en meer onderkend (zie bijvoorbeeld Didde, 1993). Dit heeft onder andere geleid tot het ontstaan van een nieuw vakgebied, de historische ecologie, dat door Dirx et al. gedefinieerd is als het vakgebied dat historische ecosystemen bestudeert (Dirx et al., 1992). Bij veel (historische) ecosystemen is de rol van de mens zeer belangrijk. Kennis over het vroegere beheer kan een bijdrage leveren aan het streven ecosystemen met een antropogene herkomst te behouden. Veel van de Nederlandse natuurgebieden (heiden, blauwgraslanden) kunnen hier immers toe gerekend worden.

Elk beheer in antropogene ecosystemen laat zich kenmerken door een aantal concrete parameters. Het gaat hier onder andere om de grondgebruiksvormen (wei- en hooiland, akkerland, bos, enz.), de opbrengsten, mestgiften, maai- en beweidingsregime, veebezetting, waterbeheer, verkaveling e.d. De grondgebruiksvorm is min of meer de verschijningsvorm van het (antropogene) ecosysteem. Welke organismen in dit ecosysteem kunnen voorkomen, wordt in belangrijke mate bepaald door de intensiteit van het gevoerde beheer. Bij toenemende bemesting zal de vegetatie van het grasland bijvoorbeeld veranderen. Pas sinds enkele decennia is het mogelijk de feitelijke veranderingen in de vegetatie te kunnen volgen (zie bijvoorbeeld Clausman et al., 1986). Hoe het gevoerde beheer er in vroeger tijden uitzag, kan mogelijk wel met behulp van historische bronnen worden bepaald. Het doel van de hier gepresenteerde studie is om na te gaan welke

bronnen gebruikt kunnen worden om een beeld te schetsen van het historische beheer op bedrijfsniveau. Kennis over het beheer op bedrijfsniveau in vroeger tijden ontbreekt momenteel. De agrarische geschiedenis die hier een bijdrage zou kunnen leveren is veelal te globaal van karakter (zie bijvoorbeeld Bieleman, 1992). Regionale studies zijn voor het doen van aanbevelingen tot op heden vaak niet concreet genoeg vanwege hun overwegend sociaal-economische karakter.

In dit artikel wordt aan de hand van een voorbeeld in het westelijk veenweidegebied aangegeven welke bronnen in aanmerking komen om een idee van het vroegere beheer op bedrijfsniveau te verkrijgen. Enige voorzichtige conclusies en enkele kanttekeningen bij de geschiktheid en de betekenis van de geraadpleegde bronnen voor dit type onderzoek besluiten dit artikel.

INLEIDING

Het gekozen voorbeeld ligt in het westelijk veenweidegebied, dat ook wel het Hollands-Utrechts veenweidegebied wordt genoemd. Dit gebied vormt één van de waardevolle cultuurlandschappen in Nederland (zie bijvoorbeeld Haartsen et al., 1989). De waarden van dit gebied lijken de laatste jaren te zijn (her)ontdekt. Als gevolg hiervan neemt de wens om deze waarden te behouden toe.² Dit gebied is momenteel circa acht eeuwen in menselijk gebruik. De waarden van het gebied hangen sterk samen met het historische gebruik. Met het oog op de instandhouding van de waarden is het gewenst, na te gaan hoe het landschap gebruikt werd toen het de kenmerken

kreeg die nu als waardevol worden beschouwd.

Terwijl over de ontginningsgeschiedenis van dit gebied inmiddels veel bekend is, is over de 'gebruiksgeschiedenis' betrekkelijk weinig bekend. Wel zijn de opmerkingen van Vink (1926) en De Vries (1925) over het karakter van de schrale gronden in de Krimpenerwaard bekend,³ omdat die af en toe nog steeds worden geciteerd (zie bijvoorbeeld Husson, 1983). De passages in de werken van de twee auteurs over het grondgebruik zijn echter maar heel summier. Bovendien is het de vraag in hoeverre de Krimpenerwaard representatief is voor het gehele veenweidegebied of voor het westelijk veenweidegebied. Voor het Eemland – dat buiten het onderzoeksgebied valt – zijn onlangs pogingen gedaan het agrarisch gebruik in het begin van deze eeuw te reconstrueren. De onderzoekers maakten daarbij gebruik van 'oral history' (Smit en Terlouw, 1991). Deze methode leent zich uiteraard slechts voor een beperkt tijdvak. Voor studies die zich richten op een tijdvak dat meer dan honderd jaar afstaat van het heden, zoals deze studie, komt 'oral history' niet in aanmerking.

De gezochte informatie moet dan vooral in archiefmateriaal gevonden worden. Dit bestaat enerzijds uit het geschreven archief en anderzijds uit het bodemarchief. Om praktische redenen is hier alleen het schriftelijk archiefmateriaal geraadpleegd, hoewel verwacht mag worden dat ook het bodemarchief waardevolle informatie bevat, waarmee een indruk verkregen kan worden van het vroegere beheer.

Als onderzoeksperiode is gekozen voor de eerste helft van de 19e eeuw. Hiervoor zijn enkele redenen aan te voeren. De eerste betreft de stand van de landbouw: alle 'moderne' ontwikkelingen in de landbouw in het veenweidegebied dateren van na het begin van de 19e eeuw (zoals bedrijfsvreemd voer of bedrijfsvreemde mest). De stand van de landbouw van omstreeks 150 jaar geleden is hier als een soort referentiepunt opgevat (During en Joosten, 1992). De (rond)veehouderij was op dat moment (evenals nu) het overheersende bedrijfstype in het veenweidegebied. Dit is niet

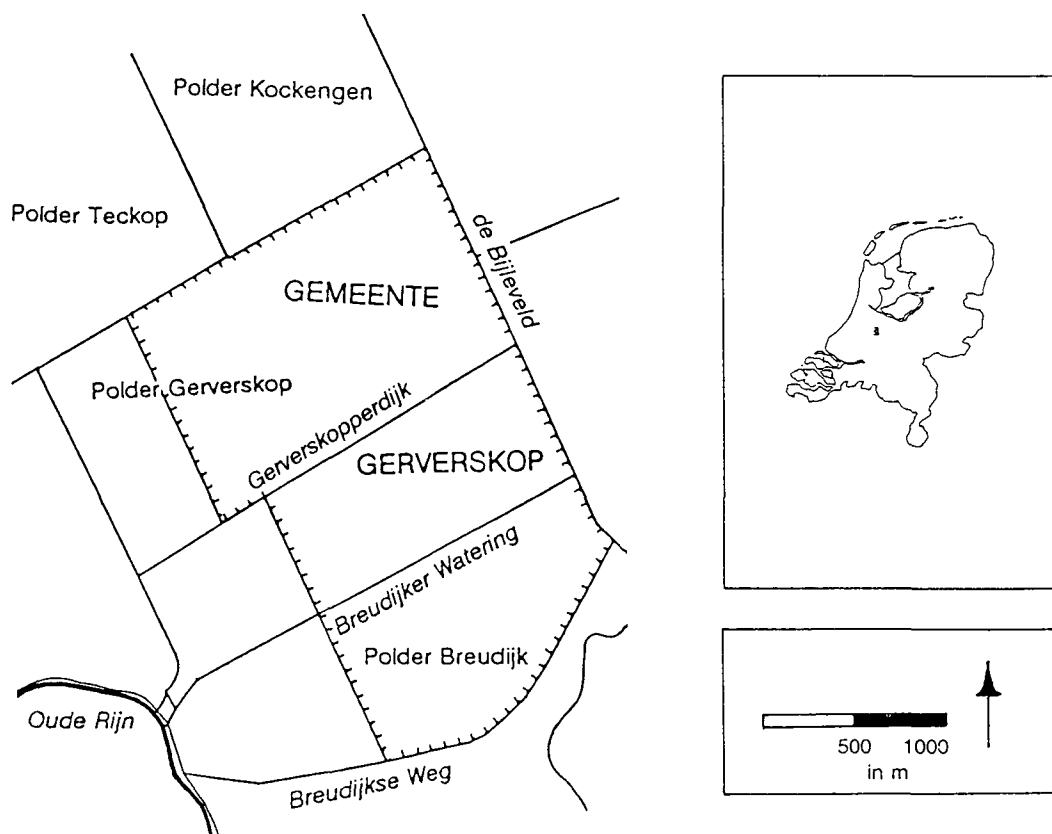
altijd zo geweest: in de Middeleeuwen is de teelt van granen, naast de veehouderij, een belangrijke tak van het landbouwbedrijf geweest, terwijl de teelt van hennep tot in de 18e eeuw een belangrijke plaats heeft ingenomen. De tweede reden om voor het begin van de 19e eeuw te kiezen heeft betrekking op de beschikbaarheid van het bronnenmateriaal. Vanaf 1800 zijn er veel meer bruikbare bronnen voorhanden dan vóór dit tijdstip.

BESCHIKBAARHEID VAN BRONNEN

Ofschoon vanaf 1800 het archiefmateriaal toeneemt, loopt elke historische onderzoeker met een ecologische invalshoek onvermijdelijk tegen het probleem aan van de schaarsheid van biologische gegevens. Zoals eerder al werd vermeld worden eerst sinds enige decennia systematische onderzoeken verricht naar de vegetatie en de veranderingen van de vegetatie. Landbouwbedrijfskundig onderzoek is weliswaar ouder dan ecologisch onderzoek, maar de oudste landbouwkundige onderzoeken dateren toch al van omstreeks de laatste eeuwwisseling.

Bij een onderzoeksperiode die valt aan het begin van de 19e eeuw moet dus gebruik worden gemaakt van gegevens die niet met een landbouwkundig of ecologisch doel verzameld zijn. Dit betekent vrijwel altijd dat de gegevens eerst bewerkt moeten worden alvorens ze bruikbare informatie opleveren. Tevens dient bij de interpretatie van de gegevens rekening te worden gehouden met een zekere onbetrouwbaarheid, vooral als de gegevens met een fiscaal oogmerk zijn verzameld. Ook in het verleden zullen belastingplichtigen een mogelijkheid om een belasting te ontlopen of te verlichten niet gauw hebben laten schieten.

De meest geschikte ingang voor het bronnenonderzoek is de grondeigenaar of de grondgebruiker (de boer). Veel van de beschikbare bronnen berusten direct of indirect op een verplichting die de eigenaar dan wel de gebruiker werd opgelegd door verschillende overheden, waaronder de in het veenweidegebied niet onbelangrijke lokale en regionale waterschappen.

1. Ligging van de gemeente Gerverskop in het westen van de provincie Utrecht. Tevens is de ligging van de polders Gerverskop en Breudijk globaal aangegeven.

Om toezicht te kunnen houden op het nakomen van deze verplichtingen administreerden de betreffende overheden bepaalde gegevens. In enkele gevallen was het weliswaar de rijksoverheid die de verplichting had ingevoerd, maar de tenuitvoerlegging en de administratie had gedelegeerd aan de gemeenten. Het betreft voornamelijk gegevens verzameld voor

- het Kadaster
- de polderrekeningen en collecteboeken
- de monstercedullen van grotere waterstaatkundige instellingen⁴
- het Veefonds.

De bruikbaarheid van deze gegevens wordt in dit artikel nader toegelicht. Zij volstaan niet om alle

eerdergenoemde parameters te kunnen kwantificeren. Wel zijn zij van betekenis voor het bodemgebruik, de veebezetting en de verkaveling. Voorwaarde is evenwel dat de verschillende gegevens succesvol met elkaar in verband kunnen worden gebracht. In dat geval kan een eerste beeld worden verkregen van het beheer op bedrijfsniveau, zoals dat aan het begin van de 19e eeuw werd uitgevoerd.

CASE-STUDY: GERVERSKOP

De case-study waarin op bedrijfsniveau op het beheer wordt ingegaan, heeft betrekking op de voormalige gemeente Gerverskop in het westen van Utrecht. Gerverskop besloeg een groot deel van de gelijknamige polder en een groot deel van de polder Breudijk (zie figuur 1). De westelijke delen van deze twee polders, die bekend stonden onder de naam 'Indijk' waren tot de Franse tijd

Hollands grondgebied. Het Utrechtse deel van de polder Gerverskop was nog weer verdeeld over verschillende gerechten, zoals Gerverskop de Marez-gerecht en Gerverskop Van Cleefsgerecht. Spoedig na de Franse tijd kwam 'Indijk' in Utrecht te liggen en behoorde toen tot de gemeente Harmelen. De gemeente Gerverskop werd na haar opheffing in 1857 eveneens bij de gemeente Harmelen ondergebracht.

Administratieve versplintering van een gebied leidt bij archiefonderzoek vaak tot extra werk. In dit opzicht waren de polders Gerverskop en Breudijk met de verschillende gerechten, de twee provincies en de twee gemeenten dus niet ideaal. Omdat van met name de gemeente Gerverskop

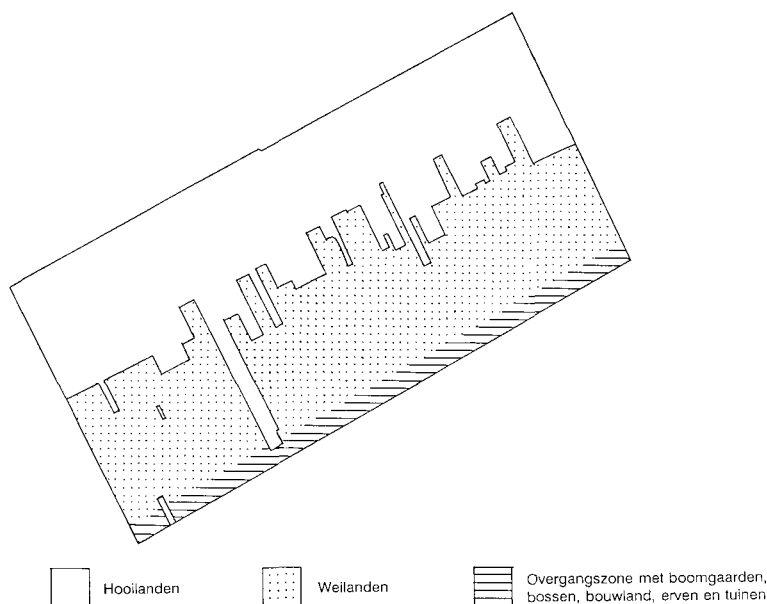
Tabel 1. De oppervlakte van de verschillende grondgebruiksvormen in vier polders in hectaren en in procenten van de totale oppervlakte per polder. Tevens is het aantal percelen per grondgebruiksvorm per polder vermeld. De watermolen van de polder Gerverskop stond ten westen van de Gerverskopse Molenvliet, in de polder Kamerik Houdijken. In Kockengen bevond zich één perceel, dat voor 1/5 als weiland werd aangeduid en voor 2/3 als hooiland. (Bron: RAU; Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van de gemeenten Gerverskop, Harmelen, Kamerik Houdijken en Kockengen.)

veel interessante gegevens voorhanden waren, is de keuze voor het onderzoeksgebied niettemin op de polders Gerverskop en Breudijk gevallen. Het onderzoek heeft zich overigens vooral gericht op de polder Gerverskop, omdat de polder Breudijk qua bodemgesteldheid en grondgebruik afwijkt van polders in de kern van het veenweidegebied. Breudijk ligt gedeeltelijk op stroomruggonden van de Oude Rijn, en behoort daarom bodemkundig niet tot het veenweidegebied. Gerverskop bestaat uit kalkloze drechtvaaggronden (komklei-op-veen-gronden) en uit waardveengronden op bosveen of broekveen (dunne komklei-op-veen-gronden; Stichting voor Bodemkartering, 1970) en wordt daarom wel daartoe gerekend. In de literatuur staat de polder Gerverskop samen met de ten noorden van deze polder gelegen polders Teckop en Kockengen te boek als het klassieke voorbeeld van de cope-ontginning (zie bijvoorbeeld Vervloet, 1984). Deze vorm van ontginning bepaalt in hoge mate de identiteit van het veenweidegebied van Holland en Utrecht.

Omdat de polder Gerverskop slechts een zeer klein gedeelte van het Hollands-Utrechts veenweidegebied beslaat, zijn ook enkele gegevens van naastgelegen polders in beschouwing geno-

Grondgebruik	Breudijk			Gerverskop			Kockengen			Spengen		
	Oppervlakte ha	%	N	Oppervlakte ha	%	N	Oppervlakte ha	%	N	Oppervlakte ha	%	N
Boomgaard	10,7770	2,40	35	2,9020	0,85	31	3,5600	1,04	38	1,2750	0,38	16
Bos	27,4716	6,13	63	12,8379	3,74	104	7,6215	2,23	103	9,0002	2,68	88
Bouwland	21,4090	4,78	60	8,1190	2,37	75	4,2938	1,26	53	3,6200	1,08	38
Hooiland	176,2777	39,32	132	158,9580	46,33	118	153,8777	45,11	132½	163,1050	48,51	142
Huis en erf	2,6459	0,59	19	2,9170	0,85	19	3,4305	1,01	31	2,9616	0,88	19
Tuin	0,3162	0,07	10	0,7271	0,21	20	1,5848	0,47	17	0,7600	0,23	15
Water	3,2750	0,73	7	2,5660	0,75	24	2,8050	0,82	26	3,7870	1,13	20
Watermolen en erf	0,0730	0,02	1	–	–	–	0,0600	0,02	1	0,0390	0,01	1
Weg	5,5380	1,24	6	1,8300	0,53	24	2,1182	0,62	27	2,6902	0,80	33
Weg en water	0,1100	0,02	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Weiland	200,4250	44,71	182	152,2188	44,37	211	161,6100	47,37	182½	149,0160	44,32	165
Bosterrein van vermaak als bouwland							0,1720	0,05	1			
Totaal	448,3187	100,01	516	343,0758	100,00	626	341,1335	100,00	606	336,2540	100,02	537

N: Aantal percelen

2. Het grondgebruik in de gemeente Gerverskop rond 1830. Het beeld is sterk vereenvoudigd, als gevolg van de schaalkeuze (de percelen bouwland, boomgaard e.d. zijn zeer klein). Zie ook tabel 1.

men. Hierdoor kunnen gegevens over bijvoorbeeld het grondgebruik in een regionale context geplaatst worden. Tevens biedt deze regionale uitbreiding de mogelijkheid te wijzen op alternatieven voor bronnen, die voor Gerverskop (en een reeks andere polders) wel bestaan, maar voor veel polders in het Hollands-Utrechts veenweidegebied juist niet bestaan.

Deze regionale uitbreiding vond plaats in noordelijke richting met de polders Kockengen en Spengen. Deze twee polders maakten indertijd deel uit van de in 1989 opgeheven gemeente Kockengen.

HET KADASTER

Voor dit onderzoek biedt het in het begin van de 19e eeuw ingevoerde Kadaster zeer belangrijk basismateriaal. Over de waarde van het Kadaster als bron voor onder andere historisch onderzoek heeft Veldhorst eerder in dit tijdschrift uitvoerig bericht (Veldhorst, 1991).

De Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (O.A.T.) van de gemeenten Gerverskop, Harmelen, Kamerik Houdijken en Kockengen⁵ geven inzicht in het grondgebruik in de polders Ger-

verskop, Breudijk, Kockengen en Spengen. In tabel 1 zijn de gesommeerde oppervlakten van de verschillende vormen van grondgebruik voor deze polders opgenomen. Uit de tabel blijkt dat in de polders Gerverskop, Kockengen en Spengen de oppervlakten hooi- en weiland elkaar ongeveer in evenwicht hielden en in totaal meer dan 90% van het totale grondgebied besloegen. In Breudijk was de totale oppervlakte grasland iets minder dan 90%. Hier was ook iets minder hooiland dan in de andere drie polders. Opmerkelijk is verder dat Breudijk, als grootste van de vier polders, het minste aantal percelen telde.

Een markant verschil tussen de gemeenten Kockengen en Gerverskop is de verdeling van het grondbezit. In de gemeente Gerverskop was een zekere Gerrit van den Bosch met 36,5 ha de grootste grondbezitter, in Kockengen bezat Dirk van Schaardenburg Hz. met bijna 150 ha meer dan 20% van het totale grondgebied van de gemeente Kockengen!

In combinatie met de minuutplannen leveren de O.A.T.'s een kaartbeeld op van het grondgebruik rond 1830 (zie figuur 2 en tabel 1 voor de kwantitatieve gegevens).

Ook is het mogelijk om op basis van dit materiaal een kaart samen te stellen van de eigendomssituatie: in de O.A.T. staat voor elk kadastraal perceel vermeld wie de eigenaar was. Uit de O.A.T. blijkt echter niet of de eigenaar de grond zelf gebruikte dan wel verpachtte. Uit de enkele jaren eerder opgemaakte Staat LaX₃ (zie Veldhorst, 1991) kan van de hierin genoemde eigenaren worden opgemaakt of zij de grond zelf gebruikten, omdat op deze Staat aparte kolommen voorkomen voor de eigenaars en de gebruikers van de grond. Uit de in de O.A.T. genoemde woonplaats van de eigenaar kan soms worden afgeleid, dat het niet om een feitelijke gebruiker van de grond kan gaan. Uit de O.A.T. van de gemeente Gerverskop blijkt bijvoorbeeld dat de erven van Trip de Marez, die in de gehele gemeente 30 ha bezaten, in de stad Utrecht woonden. Om vast te kunnen stellen bij wie de grond in gebruik was, zijn dus meer gegevens nodig. Reeds Horsten en Van der Linden (1977) stuitten op deze moeilijkheid bij hun poging de historische ontwikkeling van grondeigendom en grondgebruik te reconstrueren.

Tenslotte kunnen de minuutplannen en de O.A.T. nog een kaart opleveren met de beoordeling van de grond, die in het kader van de te heffen Grondbelasting werd uitgevoerd. Deze kaart is van belang, omdat de beoordeling een indicatie kan geven over de intensiteit waarmee de grond bewerkt werd (Hartmann et al., 1987). Bij de interpretatie van de klassering kan nuttig gebruik worden gemaakt van de reeds genoemde Staten LaX₃. In deze Staten worden de percelen genoemd die gekozen zijn tot voorbeeld voor de classificatie (Veldhorst, 1991). Voor elke 'aard der eigendommen' (grondgebruiksvorm) wordt per onderscheiden klasse een voorbeeldperceel opgevoerd. Hiervan worden de eigenaar en de gebruiker genoemd, maar ook wordt er een omschrijving van gegeven.

De hooi- en weilanden van de gemeente Gerverskop werden elk in drie klassen onderverdeeld. Vrijwel alle percelen hooi- en weiland in de polder Gerverskop behoorden tot de tweede

klasse. De omschrijving van deze klasse in de Staat LaX₃ is als volgt⁶:

Weilanden 2: *Weiden gelegen op een grond van omtrent de zelfde soort dan de eerste, doch minder vruchtbaar, en leverende alzoo eene mindere kwaliteit van gras op. Het gras is besmet met bint. (bint = pijpestrootje)*

Hooilanden 2: *Hooilanden gelegen als de eerste, op kleigrond, doch van minderen aard, en worden (...) door den regen besproeid. Het hooi is er middelmatig in soort en vermengd met bint.*

In de gehele gemeente Gerverskop vielen slechts 10 percelen grasland (3 percelen weiland en 7 percelen hooiland) geheel of gedeeltelijk in de derde en minste klasse. Deze percelen lagen in het uiterste oosten van de gemeente, zowel in Gerverskop als Breudijk. Ze lagen vlak langs de Bijleveld, waarvan ze enkel gescheiden werden door een houtkade. De Bijleveld was een waterloop die in open verbinding stond met Amstelland's boezem.

De graslanden van de 3e klasse worden omschreven als:

Weilanden 3: *Weiden van geringe hoedanigheid en zijnde zeer besmet met onkruid als: hermoes, bint, biezen enz.*

Hooilanden 3: *Hooilanden gedeeltelijk moerassig en het overige veenachtig, de eerste ontvangen het water dat van het land en de bosschen afkomt, en worden verder af door den regen besproeid. Het hooi is er bezet met biezen hermoes & bint.*

Gelet op de ligging van de 10 percelen grasland in de polders Gerverskop en Breudijk en op de omschrijving van vooral de hooilanden van de 3e klasse lijkt het aannemelijk dat deze percelen minder werden gewaardeerd wegens optredende kwel vanuit de Bijleveld. De percelen waren natter dan de overige graslanden en hadden daardoor meer te lijden van onkruiden als moeraspaardestaart (hermoes), pijpestrootje (bint) en biezen.

DE POLDERREKENINGEN EN COLLECTEBOEKEN

Voor de polders Gerverskop en Breudijk zijn nog

twee andere bronnen beschikbaar, die inzicht geven in het grondbezit. Dat zijn de jaarlijkse polderrekeningen en de jaarlijkse collecteboeken van het streekwaterschap, het Grootwaterschap van Woerden.

De polderrekeningen werden jaarlijks door de schout opgemaakt en bestonden uit twee delen. In het eerste deel waren de kosten en baten van de polder genoteerd, en in het tweede deel werd op basis van het berekende tekort de omslag voor de ingelanden bepaald. De ingelanden droegen naar rato (dat wil zeggen naar hun aandeel in de oppervlakte van de polder) bij in het tekort van de polder. Een beperkt aantal van de voor dit onderzoek bestudeerde polderrekeningen⁷ kende concrete bepalingen over het deel van de omslag dat de eigenaar door kon berekenen aan de eventuele pachter. In de regel werd de afhandeling hiervan echter (kennelijk?) aan de eigenaar overgelaten. De polderrekeningen bevatten dus geen omvattende gedetailleerde informatie over de gebruikers van de gronden. Alleen bij grond in bezit van kapittels of conventen werd de naam van de 'huurder' vaak wel genoemd. In deze gevallen ging het waarschijnlijk om langdurige gebruikers van de grond. Aan het grondbezit van de kapittels en conventen komt in het begin van de 19e eeuw echter een eind.

In de collecteboeken staan de kavels per polder, gerecht of ambacht met hun oppervlakte, de eigenaren en vaak ook de gebruikers en, uiteraard, het te betalen Woerdens morgengeld. Voor Gerverscop worden de gegevens teruggevonden onder Gerverscop en *Yndijk onder Gerwerscop*.⁸

Aan de hand van de polderrekeningen en de collecteboeken kan het grondbezit in de loop van de tijd gevolgd worden. Door deze gegevens te koppelen aan de gegevens van de O.A.T.'s kan de oppervlakte grond per eigenaar ook op eerdere momenten (en latere) dan 1830 worden vastgesteld. Voorzichtiger moet worden omgegaan met het gebruik van de kadastrale percelen. Een perceel dat in 1830 bijvoorbeeld als weiland in gebruik was, zou in de 18e eeuw in gebruik geweest kunnen zijn als hennepand. De gege-

vens van de O.A.T. kunnen op dit punt dus niet onbeperkt worden geëxtrapolerd.

Kockengen en Spengen behoorden niet tot het Grootwaterschap van Woerden.⁹ Wel maakten zij deel uit van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams. De gebruikers die woonden binnen de zogenaamde Ring van de Lekdijk, dat de grens aangaf van dit streekwaterschap, moesten wel een omslag betalen (de Lekdijkgelden), maar van deze omslag zijn geen kohieren, collecteboeken of dergelijke bewaard gebleven.

DE MONSTERCEDULLEN

Van de gerechten die lagen binnen de Ring van de Lekdijk zijn wel monstercedullen bewaard gebleven. Dit geldt dus ook voor de gerechten in Kockengen en Spengen.¹⁰ Deze monstercedullen werden jaarlijks door de schout van het betreffende gerecht opgesteld en verzonden naar het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams. Ze bevatten een opsomming van de inwoners van het gerecht die oproepbaar waren voor het dijkleger, dat in tijden van hoge waterstanden op de Lek belast was met de bewaking van de noordelijke Lekdijk van Amerongen tot Vreeswijk (Van Vliet, 1961).

Met de informatie van deze cedullen kan het aantal grondgebruikers binnen het gerecht in een reeks van jaren gevolgd worden. Bovendien zijn ook de namen van deze gebruikers bekend. Nadeel is dat de cedullen niet vermelden hoeveel grond de genoemde gebruikers hadden en evenmin van wie de grond eventueel gepacht werd.

De polderrekeningen, de collecteboeken en de monstercedullen kunnen dus geen volledige opheldering verschaffen over de vraag welke boeren hoeveel grond op een bepaald moment in gebruik hadden. Wel geven de polderrekeningen en de collecteboeken, gecombineerd met de O.A.T.'s, informatie over het grondgebruik van de grondeigenaren kort voor en na de vaststelling van de O.A.T.'s. Voor nadere informatie omtrent de grondgebruikers dient een aanvullende bron geraadpleegd te worden: de kohieren van het Veefonds.

HET VEEFONDS

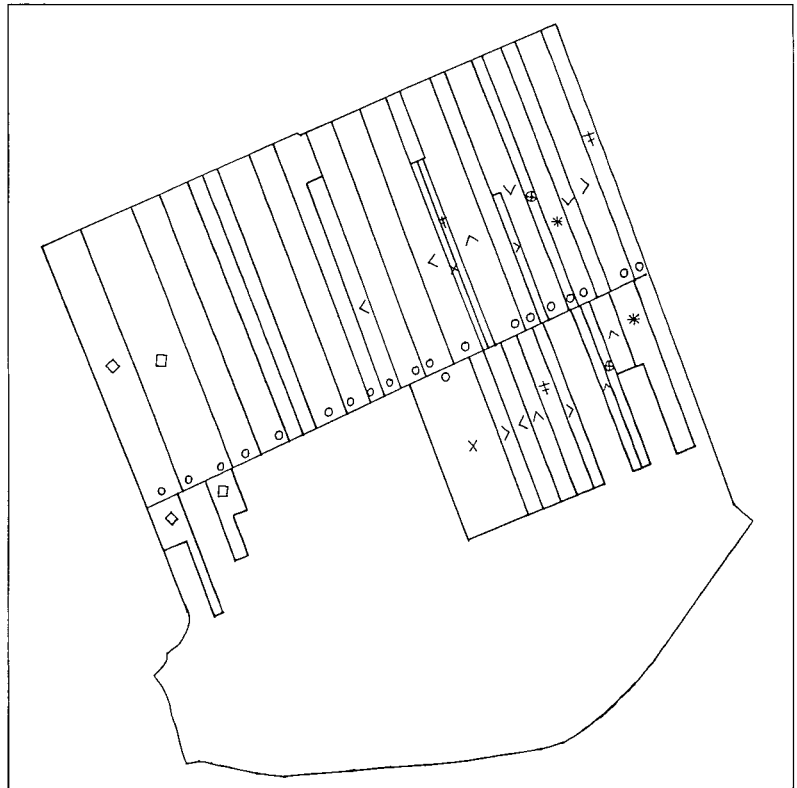
Met enkele onderbrekingen werd vanaf 1800 tot 1845 een belasting op runderen en paarden (en vaak ook schapen) geheven. De gelden werden in een fonds gestort, dat in eerste instantie bedoeld was om boeren te kunnen compenseren in het geval dat ziek vee (vooral vee dat leed aan rundpest) moest worden afgemaakt om verdere verspreiding van deze ziekte te voorkomen (Anon., 1916). Gegevens over de omvang van de veestapel zijn, voor wat betreft het begin van de 19e eeuw, direct of indirect terug te voeren op gegevens van de belastingheffing voor het Veefonds. Dit geldt ook voor de tellingen die Jan Kops al in 1807 publiceerde in het Magazijn van Vaderlandschen Landbouw (zie Van der Poel, 1981).

Omdat in de hoogte van de aanslagen differentiatie was aangebracht naar leeftijd van de

diersoorten komen in de tellingen runderen en paarden elk in twee categorieën voor: runderen jonger en ouder dan 2 jaar, en paarden jonger en ouder dan 3 jaar. Een beperking van de tellingen voor deze belasting is dat kalveren jonger dan 3 maanden en veulens jonger dan 1 jaar vrijgesteld waren van deze belasting en derhalve niet in de aantallen terugkomen. Dit geldt ook voor lammeren jonger dan 2 maanden (Anon., 1916).

Met de oorspronkelijke kohieren van de belasting voor het Veefonds kan een indruk worden verkregen over de omvang van de veestapel binnen de gemeenten. Helaas zijn lang niet alle oorspronkelijke kohieren bewaard gebleven. Van de gemeente Gerverscop zijn kohieren bewaard gebleven van acht achtereenvolgende jaren¹¹: van 1819 tot en met 1826. De overige kohieren zijn kennelijk verloren gegaan. Van de gemeente Kockengen zijn, voor zover bekend, in het geheel

3. Ligging van de grond van eigenaren met in elk geval bezit in de polder Gerverscop in 1819 (vereenvoudigd). Een 'v' geeft de plek aan van een erf. Gelijke tekens in de kavels duiden op kavels van dezelfde eigenaar (dus kavels met '>' behoren tot dezelfde eigenaar). Alle andere ingetekende kavels zijn van verschillende eigenaren.

geen kohieren bewaard gebleven.

Op de kohieren staat per belastingplichtige het aantal runderen en paarden, en tot en met 1825 ook het aantal schapen vermeld. Met deze gegevens kan niet alleen een indruk worden gekregen van het verloop van de veestapel in de gemeente Gerverskop gedurende acht achtereenvolgende jaren, ook vormen ze het antwoord op de vraag wie de feitelijke grondgebruikers waren binnen deze gemeente.

LIGGING VAN DE BEDRIJVEN

De voor Gerverskop beschikbare gegevens dienen nu gecombineerd en geordend te worden, zodat zoveel mogelijk informatie over de afzonderlijke bedrijven vrij komt. Als eerste dienen de bedrijven geïdentificeerd en zo goed mogelijk gelokaliseerd te worden. Wanneer bekend is welke grond bij welk bedrijf in gebruik was, kunnen grondgebruik, verkaveling en veebezetting per bedrijf worden vastgesteld.

Volgens het uit 1819 daterende kohier van het Veefonds van de gemeente Gerverskop waren er 21 belastingplichtige veebezitters. Aangezien de veebezitters in dit kohier genoemd worden in de volgorde waarin ze woonden, kon worden vastgesteld dat van de 21 veebezitters er 15 aan de Gerverskopperdijk woonden en tevens dat de 15 veebezitters in verschillende woningen huisden. Hiermee zijn de verschillende bedrijven – anno 1819 – in het tot de gemeente Gerverskop behorende deel van de polder Gerverskop geïdentificeerd. Voor het tot de gemeente Harmelen behorende deel van de polder Gerverskop kan deze identificatie niet met zekerheid plaatsvinden, wegens het ontbreken van gegevens over belastingplichtige veebezitters. Van de geïdentificeerde bedrijven aan de Gerverskopperdijk bevonden zich er 14 ten noorden en 1 ten zuiden van deze dijk. Feitelijk stond dit laatste bedrijf dus in de polder Breudijk.

Vervolgens dienen de bedrijven gelokaliseerd te worden, met andere woorden nu moet bepaald worden welke grond bij de onderscheiden bedrijven in gebruik was. Dit kan pas gedaan worden

na een reconstructie van de eigendomssituatie in 1819. Het resultaat van deze reconstructie is te zien in figuur 3. Deze kaart is tot stand gekomen na combinatie van kadastrale bescheiden, polderrekeningen en collecteboeken. De kaart toont aan dat in Gerverskop de meeste weren in bezit waren van één eigenaar, maar dat sommige weren meer dan één eigenaar hadden. Verder toont de kaart aan, dat veel eigenaren niet alleen grond in de polder Gerverskop hadden, maar ook in de polder Breudijk.

Op basis van de eigendomssituatie kunnen de bedrijven voor een deel gelokaliseerd worden, waarbij vooral gebruik werd gemaakt van de gegevens van de polderrekeningen, omdat hier voor deze periode in de 19e eeuw achter de eigenaren vaak ook de 'bruikers' vermeld werden. Niet alle grond in de polder Gerverskop kan echter aan één van de onderscheiden bedrijven worden 'toebedeeld'. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de grond in eigendom van de Diaconie van Harmelen, waarvoor zogenaamde huurcedullen zijn teruggevonden onder andere van 1808 tot en met 1814 en van 1824 tot en met 1829, maar niet van 1814 tot en met 1823.¹² Voor deze periode blijft de gebruiker derhalve onbekend.

Voor zover de lokalisering wel kon plaatsvinden, blijkt dat de bedrijven gemiddeld bijna twee kavels in gebruik hadden. Twee bedrijven hadden elk vier kavels in gebruik. Ook blijkt dat menig bedrijf aan de Gerverskopperdijk grond gebruikte zowel in de polder Gerverskop als in de polder Breudijk. Voor zover bekend had géén van de bedrijven aan de Breudijkse Weg grond in de polder Gerverskop in gebruik. Mogelijk heeft een aantal omstandigheden dit in de hand gewerkt. Dit is in de eerste plaats de ligging van de bedrijven ten opzichte van de grond geweest. De Gerverskopse bedrijven stonden aan de Gerverskopperdijk, die als het ware de grens vormde tussen de beide polders. Zoals boven al gememoreerd is, stond één van de Gerverskopse bedrijven zelfs al in de polder Breudijk. De bedrijven aan de Breudijkse Weg werden van de polder Gerverskop gescheiden door de polder Breudijk. Verder

speelde waarschijnlijk mee dat de grond in de polder Breudijk door de Breudijker Watering in twee helften werd opgedeeld. De noordelijke helft van de polder was daardoor als het ware afgesneden van de bedrijven aan de Breudijkse Weg. Omgekeerd geldt ook dat grond ten zuiden van de Breudijker Watering voor de boeren aan de Gerverskopperdijk te moeilijk bereikbaar was om nog interessant voor hen te zijn. In elk geval is het opmerkelijk dat alle boeren die woonden aan de Gerverskopperdijk met grond in de polder Breudijk hun grond hadden liggen ten noorden van de Breudijker Watering. Overigens is het natuurlijk goed denkbaar dat de boeren aan de Breudijkse Weg wel nog weer grond hadden ten zuiden of ten oosten van deze weg. Dit is hier niet nader onderzocht.

In de tweede plaats zal de kwaliteit van de grond hebben meegespeeld. De grond in de polder Breudijk werd gelijk als of hoger gewaardeerd dan de grond in de polder Gerverskop. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de kadastrale beoordeling van de landen in de gemeente Gerverskop. Terwijl alle hooi- en weilanden in de polder Gerverskop in klasse 2 of in klasse 3 vielen, lagen in de polder Breudijk ook hooi- en weilanden van klasse 1.¹³ De polder Breudijk had een dikker kleidek en lag minder laag dan Gerverskop. Dit maakte de polder Breudijk waarschijnlijk tot een aantrekkelijk 'uitvalsgebied' voor de boeren in Gerverskop.

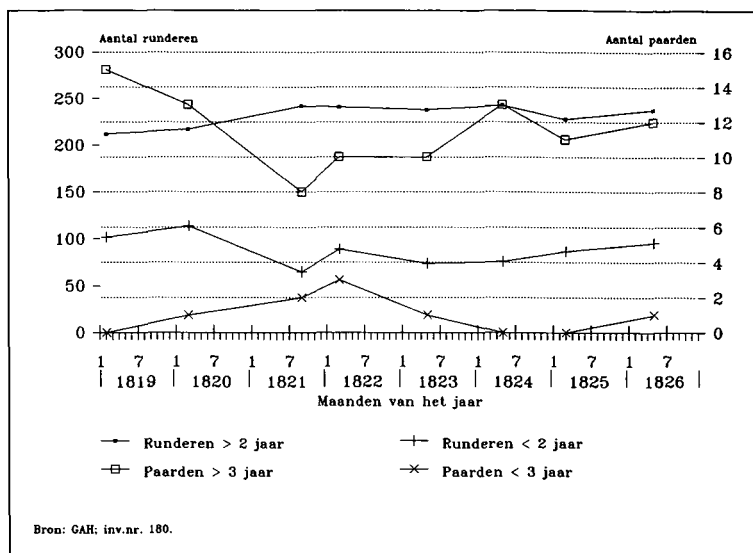
Mogelijk heeft deze ontwikkeling op een gegeven ogenblik geleid tot boerderijverplaatsing: van de noordzijde naar de zuidzijde van de Gerverskopperdijk, zodat de betreffende boer weer 'op' zijn land kwam te wonen. Dit zou de ligging van de eerdergenoemde boerderij verklaren.

Overigens is de onderverdeling naar hooiland en weiland, die het Kadaster aanbracht, niet zo duidelijk als het wel lijkt. Op weiland zou bijvoorbeeld in het najaar nog hooi gewonnen kunnen worden en hooiland zou voor- of nabeweid kunnen worden. Uit één van de al eerder genoemde 'huurcedullen' van 12 morgen land, die in bezit waren van de Diaconie van Harmelen blijkt evenwel dat *de Huurders het Hooijland zul-*

*len mogen hooijen; maar het weiland niet mogen hooijen of boschen, maar moeten beweiden met rundervee, en niet meer dan twee paarden.*¹⁴ Uit deze bepaling blijkt dat het weiland uitsluitend beweid mocht worden. De eigenaar was kennelijk bevreesd dat als het weiland wel gehooid (of gebost) zou worden het weiland uitgeput zou kunnen worden. In een andere huurcedulle van dezelfde 12 morgen land komt deze angst uit de volgende bepaling duidelijk naar voren: *en de specie (bagger uit de sloten) met goede messie doorpluizen, en als dan over het voorsz. land brengen op dat het zelve van tijd tot tijd niet verarmd worden.* Een verarming van de grond zou immers kunnen leiden tot een waardevermindering van het land. Het lijkt aannemelijk dat dergelijke bepalingen in andere huurcontracten ook opgenomen waren. Boeren die op eigen grond werkten, hadden natuurlijk ook geen enkel belang bij een 'verarming' van hun grond. De weilanden werden daarom waarschijnlijk in de regel alleen beweid.

Moeilijker ligt het bij de hooilanden. De huurder van het land van de Diaconie mocht het hooiland wel hooien, maar uit de huurcedullen is niet af te leiden of de huurder het hooiland ook mocht (na)beweiden. In dit specifieke geval is het de vraag of de huurder dat zelf wel zou willen, omdat zijn vee dan niet meer onder zijn directe toezicht stond. In het algemeen is het de vraag of het nodig was dat het (rond)vee op het hooiland werd geweid. Vermoedelijk had de boer in de regel aan zijn areaal weiland voldoende om zijn vee te weiden, maar dat laat onverlet dat hij incidenteel kon besluiten enig vee op zijn hooiland te laten weiden. Dit valt nu vanzelfsprekend niet meer te achterhalen.

De lokalisering van de vijftien onderscheiden bedrijven aan de Gerverskopperdijk (behorende tot de gemeente Gerverskop) heeft geleid tot het volgende beeld: verspreid over de polders Gerverskop en Breudijk hadden zij gemiddeld ruim 22,5 ha in gebruik. Het grootste bedrijf had een omvang van 36,5 ha, het kleinste was bijna 10 ha groot. Omdat niet alle grond in de polders Gerverskop en Breudijk kon worden herleid tot een

4. Het aantal runderen en paarden dat de veebezitters aan de Gerverskopperdijk in de periode 1819-1826 hielden (Bron: GAH; inv. nr. 180).

bepaald bedrijf, zou de gemiddelde grootte van de bedrijven zelfs nog wat groter geweest kunnen zijn.

VEEBEZETTING OP DE BEDRIJVEN

De gegevens over de grootte van de bedrijven moet nu gekoppeld worden met de gegevens over de omvang van de veestapel op de bedrijven. Figuur 4 laat zien hoeveel runderen en paarden de gezamenlijke veebezitters aan de Gerverskopperdijk in de periode 1819-1826 hielden. Het aantal schapen dat per bedrijf gehouden werd was laag en het gesommeerde aantal fluctueerde sterk: van in totaal 5 schapen in 1819 tot 45 in 1824, met een gemiddelde van 20. Deze fluctuaties houden mogelijk verband met het moment van tellen. In 1819 werd al in februari geteld en dat was waarschijnlijk te vroeg in het jaar om eventuele lammeren mee te laten tellen. Lammeren jonger dan 2 maanden waren immers vrijgesteld van belasting. Aangezien geen enkele veebezitter, volgens de kohieren althans, elk jaar schapen aanhield, ontstaat de indruk dat de schapenhouderij een soort sluitpost was voor de bedrijven in dit gebied.

Niettemin kan de invloed van de peildatum niet onderschat worden. Zowel in de omvang als

de samenstelling van de veestapel konden gedurende het jaar grote verschillen optreden. Dit werd bijvoorbeeld veroorzaakt doordat de koeien in de regel in het voorjaar afkalfden, terwijl vòòr de stalperiode de veestapel werd teruggebracht op een aantal waarvoor voldoende voer in voorraad was (Van Zanden, 1985). Uit figuur 4 blijkt bijvoorbeeld dat in 1821, toen in september werd geteld, het aantal runderen jonger dan 2 jaar lager lag dan in de overige jaren.

Om een indruk te krijgen van de gemiddelde veebezetting is het niet verstandig om op één jaar af te gaan. Een slecht of juist een goed jaar kon van grote invloed zijn op het aantal dieren dat men kon houden. Ongunstige weersomstandigheden drukten de grasoogst, wat vaak leidde tot een gedwongen reductie van de omvang van de veestapel. Dit laatste lijkt in Gerverskop in de periode 1819-1826 niet aan de orde te zijn geweest. Figuur 4 toont aan dat gedurende deze acht jaren er geen opvallende pieken of dalen zijn voorgekomen.¹⁵ Voor de gemiddelde veebezetting is uitgegaan van het grasland, waarover de veebezitters konden beschikken. Verder zijn de verschillende diersoorten omgerekend naar een soort Grootvee-eenheid (Gve). Omdat het vee uit het begin van de 19e eeuw niet vergeleken kan wor-

den met het vee uit de tweede helft van de 20e eeuw (onder andere vanwege produktie en omvang) kan de hier gepresenteerde Gve niet worden vergeleken met de thans bestaande Gve. De hier gebruikte omrekeningsfactoren zijn wel geënt op de nu gebruikelijke, maar zijn vooral indicatief, omdat de leeftijdsindeling van met name het rundvee een volledige parallel met de huidige omrekeningsfactoren onmogelijk maakt.¹⁶ De factoren zijn:

rundvee jonger dan 2 jaar:	0,4
rundvee ouder dan 2 jaar:	1,0
paarden jonger dan 3 jaar:	0,7
paarden ouder dan 3 jaar:	1,0
schapen:	0,1

De aldus te bepalen omvang van de veestapel per bedrijf is vervolgens gedeeld door het aantal hectaren grasland om uit te komen op de gemiddelde veebezetting. Hierbij dient bedacht te worden dat de werkelijke veebezetting iets hoger zal zijn uitgevallen. Dit komt omdat voor runderen, paarden en schapen pas vanaf een bepaalde leeftijd belasting betaald hoefde te worden (zie boven) en omdat voor al het andere vee (waaronder bijvoorbeeld varkens) in het geheel geen belasting betaald hoefde te worden. Het blijkt dat de bedrijven aan de Gerverskopperdijk een veedichtheid hadden van gemiddeld 0,94 GVE per ha. Opmerkelijk is dat juist het kleinste bedrijf de hoogste veedichtheid realiseerde met 1,3 GVE per ha.¹⁷ Kennelijk vond op kleine bedrijven soms een intensievere bedrijfsvoering plaats dan op de

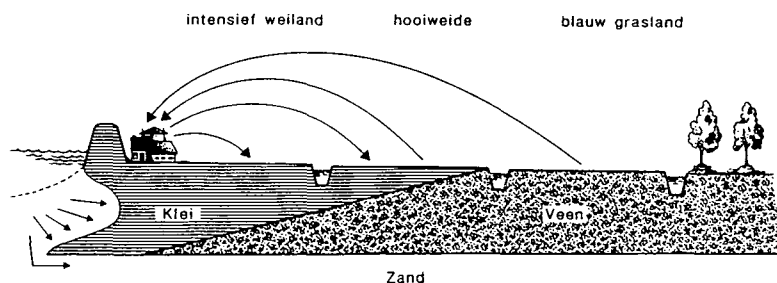
grotere bedrijven, om van de geringe hoeveelheid grond toch een voldoende inkomen te halen om in het levensonderhoud van de gebruiker en zijn gezin te kunnen het voorzien.

CONCLUSIES

Bij het reconstrueren van het historische landbouwkundige beheer in veenweidegebieden zijn verschillende bronnen van belang. Vaak hangen deze bronnen samen met een verplichting, die rust op de eigenaar of soms ook op de gebruiker. Deze verplichting was in de regel financieel van aard, maar moest soms door de gebruiker in natura worden voldaan. Voorbeelden van deze verplichtingen zijn de Grondbelasting, de polderlasten, de verplichting tot deelneming aan het dijkleger in geval van dreigende watersnood en het Veefonds. Deze bronnen kunnen, door met elkaar in verband te worden gebracht, interessante uitkomsten geven over het beheer. Indien de bronnen betrekking hebben op dezelfde persoon, c.q. de eigenaar, gaat dit zonder noemenswaardige problemen. Indien de eigenaar niet tegelijkertijd de gebruiker was, zijn er wel moeilijkheden, omdat uit de bronnen soms niet duidelijk blijkt aan wie de eigenaar zijn grond gedurende welke periode verpachtte. Indien de eigenaar de pacht notarieel heeft laten vastleggen, bieden de notariële archieven misschien nog uitkomst. Dit moet per geval apart worden vastgesteld.

Een belangrijk punt betreft nog de betrouwbaarheid en de kwaliteit van de gebruikte bronnen. Over de kwaliteit van de kadastrale gegevens heeft Veldhorst al geschreven (Veldhorst, 1991).

5. Veronderstelde gebruiksgradiënt zoals dat in het westelijk veenweidegebied aangetroffen kon worden (ontleend aan Clausman et al., 1986).

6. *Landschap in de polder Kockengen (Fotoarchief DLO-Staring Centrum, Wageningen R 2975).*

De collecteboeken van het Grootwaterschap van Woerden vertonen soms hiaten wat betreft gebruikers van de grond, en kennen soms 'spook-kavels': kavels die om onverklaarbare redenen niet op de minuutplannen kunnen worden geplaatst en ook vanaf een bepaald jaar niet meer in de collecteboeken voorkomen. Een ander probleem kan ontstaan als de gegevens uit de collecteboeken niet in overeenstemming blijken te zijn met de gegevens uit de polderrekeningen.

Twee belangrijke beperkingen van de gegevens die voortkomen uit de heffing voor het Veefonds zijn hierboven al genoemd. Jonge dieren werden in het geheel niet geteld en schapen werden dan weer wel en dan weer niet geteld. Een andere beperking is dat het moment van tellen kennelijk op elk willekeurig moment van het jaar kon plaatsvinden. Het enige criterium lijkt te zijn dat de feitelijke belastingoverdracht voor de gestelde datum gerealiseerd moest kunnen worden. Van der Poel noemde dit bezwaar ook al en hij wees voorts op de mogelijkheden om de belasting (en daarmee de telling) te ontduiken, vooral door te sjoemelen met de leeftijd van het vee (Van der Poel, 1981). Een ander bezwaar is dat geen inzicht verkregen kan worden in de aantallen varkens en pluimvee. Deze beperkingen zijn voor een deel inherent aan het beschikbare bronnenmateriaal.

De case-study biedt, een en ander overziende,

voorsnog beperkte mogelijkheden voor vergaande conclusies over beheer en landgebruik in het veenweidegebied bij het begin van de 19e eeuw. Het studiegebied is hier vermoedelijk te klein voor. Met een aantal van nog geen 20 boeren zijn geen degelijke statistische analyses uit te voeren. Ook dient een meer uitgebreide vergelijking met andere gebieden te worden uitgevoerd dan hier is gedaan. Wel toont deze studie aan dat het beeld dat geschetst wordt van de natuurgradiënt in de veenweidegebieden enige nuance behoeft. In de literatuur wordt bijvoorbeeld vaak uitgegaan van de veronderstelling dat het grondgebruik richting achterkade extensiever zou worden, waarbij het gebruik van weiland zou overgaan in hooiland (Clausman et al., 1986; zie figuur 5). Impliciet wordt dan tevens verondersteld dat de kavel in gebruik is bij één boer, die aan het hoofd van de kavel woont. Gelet op de waardering van de grond in de polder Gerverskop is er van een sterke gradiënt van voor naar achter geen sprake. De gehele polder is uniform beoordeeld, met uitzondering van enkele percelen die direct grensden aan de Bijleveld. Bovendien zijn de weren als gevolg van de opgetreden versnippering van het grondbezit geen vanzelfsprekende eenheden en ook van een scherpe overgang van weiland naar hooiland ergens parallel aan de bewoningsas kan niet echt sprake

zijn (vergelijk figuur 2 en 3). Onderzoek naar het historisch grondgebruik in het veenweidegebied leidt vooralsnog tot nuancering van de gebruikelijke ideaalbeelden. Nader onderzoek in meer gebieden moet leiden tot de oplossing van de vraag of hier sprake is van een incident of van een algemeen verschijnsel.

Farming in the 19th century

Farming in earlier ages laid the foundation for many of the natural features now considered worth protecting. It is however remarkable how little is known about the way individual farmers actually used their land in the past. The question arose whether these former farming methods could be reconstructed by studying archives.

In order to answer this question a case study has been performed. For a number of reasons a study period was chosen at the beginning of the 19th century. The study area is situated in the west of the province of Utrecht (see fig. 1) in the western low peat land district of the Netherlands. It could be established that archives of the cadastre and of 'polder-boards' are a valuable source for determining land use (e.g. hay-land versus grazing-land) and land-owners. To find the actual users the original assessment lists of the tax on cattle raised for the Veefonds are of importance. Combination of these archives leads among others to densities of cattle.

LITERATUUR

- ANON., 1916. Het fonds voor den landbouw. In: Verslagen en mededeelingen van de directie van den landbouw (1), pp. 1-57.
- BIELEMAN, J., 1992. Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950; veranderingen en verscheidenheid. Meppel. Boom.
- CLAUSMAN, P.H.M.A., W. HEIJLIGERS & N. VAN HEIJST (red.), 1986. De toekomst van het veenweidegebied. Verslag van de studiedag op 7 maart 1986 te Alphen aan den Rijn. Gouda. Zuidhollandse Natuurbeschermingsorganisaties.
- DIDDE, R., 1993. Historici helpen bij het redden van de natuur. In: de Volkskrant van 3 april 1993.
- DIRKX, G.H.P., P.W.F.M. HOMMEL & J.A.J. VERVLOET, 1992. Historische ecologie; een overzicht van achtergronden en mogelijke toepassingen in Nederland. In: Landschap; Tijdschrift voor landschaps-ecologie en milieukunde 9 (1) pp. 39-51.
- DURING, R. & J.H.J.J. FOOSTEN, 1992. Referentiebeelden en duurzaamheid. In: Landschap; Tijdschrift voor landschapsecologie en milieukunde 9 (4) pp. 285-295.
- HAARTSEN, A.F., A.P. DE KLERK, J.A.J. VERVLOET & G.J. BORGER, 1989. Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. 's-Gravenhage. SDU uitgeverij, Ministerie van Landbouw en Visserij.
- HARTMANN, J.L.H., W. VAN DE WESTERINCH & L.S.M. SCHOUTEN, 1987. De waardering van de grond in Zuid-Limburg, vroeger en nu. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 5 (1/2) pp. 12-25.
- HORSTEN, F.H. & H. VAN DER LINDEN, 1977. Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek. In: K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift XI (5) pp. 388-398.
- HUSSON, B., 1983. Onbemeste hooilanden in de Krimpenerwaard, een historisch overzicht. In: Zuidhollands landschap (2) pp. 7-11 en (3) pp. 12-15.
- MOLEN, H. VAN DER ET AL., 1978. Omstreden landbouw; bijdragen over technische en ecologische aspecten van de Nederlandse landbouw in de naoorlogse tijd. Aula-boeken 635. Uitgeverij Het Spectrum Utrecht/Antwerpen.
- POEL, J.M.G. VAN DER, 1981. Landbouw in de Noordelijke Nederlanden, 1770-1840. In: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 10. Haarlem, pp. 159-182.
- ROESSINGH, H.K., 1979. De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe. In: AAG Bijdragen 22 pp. 3-57.
- SMIT, J.J. & R.J.S. TERLOUW, 1991. Vogels in het Eemland. De ontwikkeling van de vogelstand en het agrarisch gebruik vanaf 1900. Utrecht. Uitgeverij Jan van Arkel.
- STICHTING VOOR BODEMKARTERING, 1970. Bodemkaart van Nederland schaal 1:50.000; toelichting bij kaartblad 31 Oost Utrecht. Wageningen. STIBOKA.
- VELDHORST, A.D.M., 1991. Het Nederlandse vroeg-19e eeuwse Kadaster als bron voor andersoortig onder-

- zoek, een verkenning. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 9(1) pp. 8-27.
- VERVLOET, J.A.J., 1984. Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Reeks Landschapsstudies 4. Wageningen. Pudoc.
- VINK, T., 1926. De Lekstreek; een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltag gebied. Amsterdam. H.J. Paris.
- VLIET, M. VAN, 1961. Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams; een onderzoek naar de beginselen van het dijkrecht in het Hoogheemraadschap, voornamelijk in de periode 1537-1795; Diss. Assen. Van Gorcum & Comp. N.V. enz.
- VRIES, D.M. DE, 1925. Het plantendek van de Krimpenerwaard I. Phytosociologische beschouwingen. Begrippen, wetten, bouwbeschrijvende methodiek. In: *Nederlandsch Kruidkundig Archief*, 1925, pp. 215-275.
- ZANDEN, J.L. VAN, 1985. De economische ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914; Utrecht H&S Uitgevers.
- NOTEN**
- 1 De auteur bedankt Prof. drs. J.A.J. Vervloet voor zijn vele waardevolle op- en aanmerkingen op eerdere versies van dit artikel.
  - 2 Sinds enige jaren bestaat bijvoorbeeld de Stichting Veenweiden, die zich onder andere *het behoud, herstel en ontwikkeling van het natuurlijk milieu van het veenweidegebied* ten doel stelt.
  - 3 Vink schreef onder andere over de schrale hooilanden in de Krimpenerwaard: *Nooit werd het gras er groen, maar zag zomer en winter bruingeel. Het was kort, spichtig en schraal*. De Vries maakte over het grondgebruik de volgende opmerking: *Gewoonlijk één snede hooi einde Juli of begin Augustus, terwijl het ook wel voorgekomen is, dat men het in 't geheel niet de moeite waard achtte tot maaien over te gaan*.
  - 4 Monstercedullen zijn opgaven per gerecht of polder, waarop de namen van de inwoners die oproepbaar waren voor het dijkleger. In de regel waren dit de *gebruikers* van de grond. Zie verder de hoofdttekst blz. 59.
  - 5 Rijksarchief in Utrecht (RAU); Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels en bijbehorende minuutplans van de genoemde gemeenten.
  - 6 RAU, Archief van de Grondbelasting, 1818-1965; inv.nr 17.
  - 7 Streek Archivariaat Rijnstreek (SAR); Archief van het Waterschap Gerverskop, inv.nr 72; Archief van het Waterschap Breudijk, inv.nr 91; en Archief van het Waterschap Spengen, inv.nr 89.
  - 8 SAR; Archief van het Groot-Waterschap van Woerden, inv.nr C1.
  - 9 Na de eerste grootschalige samenvoegingen van Utrechtse waterschappen rond 1970 zijn de twee polders overigens wel deel gaan uitmaken van dit Grootwaterschap.
  - 10 Het ging hier om de gerechten Spengen, Kockengen en Kockengen Lokhorst. Spengen en Kockengen vormden al vroeg een administratieve eenheid, het gerecht Kockengen Lokhorst behield tot diep in de 19e eeuw zijn eigen plaats in de administratie van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams (voor de cedullen tot en met het jaar 1861, zie RAU; Archief van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, inv.nrs 1547 en 1548).
  - 11 Gemeente Archief Harmelen (GAH); Archieven der gemeente Harmelen, hiervan: het Archief van de gemeente Gerverskop, inv.nr 180.
  - 12 Archief van de Hervormde Gemeente Harmelen (AHGH); Archief van de Diakonie, inv.nr 92.
  - 13 Zie ook de eerdergenoemde Staat LaX3, met name kolom 12.
  - 14 AHGH; Archief van de Diakonie, inv.nr 92.
  - 15 Het gemiddeld aantal runderen (ouder en jonger dan 2 jaar) van de boeren aan de Gerverskopperdijk bedraagt in de periode 1819-1826 320,25, de standaard afwijking van deze reeks is 10,08.
  - 16 Ter vergelijking vermeld ik hier de omrekeningsfactoren die Roessingh (1979) hanteerde in zijn verhaal over de veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe: voor een meerjarig paard: 1,0 GVE, voor een (melk)koe: 1,0 GVE, voor een twenter/enter: 0,7 GVE, voor een vaars 0,7 GVE, voor een pink: 0,5 GVE, voor een varken: 0,2 GVE en voor een schaap 0,1 GVE.
  - 17 Onder de eerdergenoemde restrictie vermeld ik hier de gemiddelde veebezetting, zoals die voor heel Nederland in 1975 gold: 2,60 Gve/ha grasland (Van der Molen et al. 1978).